

ПЕНКА РАДЕВА, ИВАН ХАРАЛАМПИЕВ

(Велико Търново)

РЕКВИЕМ ЗА БРОЙНАТА ФОРМА НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА ОТ МЪЖКИ РОД

Не подлежи на съмнение, че изследванията върху съвременния български език трябва да отразяват обективно неговото състояние. При това е необходимо те да се основават върху изобилен материал от всички речеви сфери и задължително от устната разговорна реч.

За съжаление обаче изследваческата практика предлага достатъчно примери за пренебрегване на книжовни и не книжовни, книжни или разговорни, устни или писмени образци, а до неотдавна и пълно несъобразяване с наличието на една много важна формация, каквато е книжовно-разговорната реч (КРР). По тази причина не само проведените наблюдения са недостатъчни, но и изводите, следващи от тях, са най-малкото спорни и подлежат на допълнително уточняване. Обезпокоителното е, че общите курсове по съвременен български език, предназначени за целите на обучението (имат предвид главно учебниците – училищни и по-стари университетски), се доверяват на наличните проучвания, без дори да бъдат направени нужните уговорки. Резултатът в

крайна сметка е, че установената нормативност се оказва
някаква степен в противоречие с речевата практика, че
изкуствено ограничава употребата на форми с висока
честотност или обратно – препоръчва, уж като по-книжовни
такива, които домашната разговорна традиция държи
периферията или конкурира с други средства, например
ограничаването на звателните форми на личните имена
необоснованото активизиране на условните форми с бих
отсъствие на условност, настойчивото изтласкване на
бройните форми на имената от мъжки род и др.

Всичко това има отношение и към настоящето, и
към бъдещето на българския език, тъй като погрешната прогностика
се предопределя не само от неверни, но и от повърхностни
характеристики на лингвистичните факти. И винаги
изследвачите на българския език, доколкото я имат, е в титла
че разглеждат явленията стеснено, върху материал преди
от писмени (документирани) източници, а те в много
случаите са твърде далеч от автентичната разговорна
практика. И не е пресилено да се каже, че достиженията на
българската езиковедска мисъл до определен период
отнасят предимно до "писаното" слово, което същевременно
е и редактирано слово.

Не може да се отрече, че през последните години
подход успешно се преодолява. Свидетелство са редица
нови изследвания върху различните речеви равнища, (с
които се включват като цяло и материалите от миналата
30 ноември 1990 г.) и настоящата (27-28 май 1992
конференции).

Без да се омаловажава направеното от изследвачите
отделни проблеми, е наложително (и задължително!) връщане
към някои от тях с оглед и на данните от КРР, разбираемо
като устната реч на носителите на книжовния език, отличава
се с непринуденост, спонтанност и неконтролируемост!
ще доведе и до преразглеждането на постановки, приемани
неопровержими. Подобно на литературните творби м

лингвистични явления и факти също се нуждаят от нов прочит", особено във време на тотална външна (чуждоезиково влияние) и вътрешна (неграмотно или полуграмотно въздействие от страна на медиите) интервенция върху нашия език.

Обект на настоящото изследване е специалната форма а съществителните от мъжки род, когато са употребени след ройно числително или количествено наречие (колко, няколко, олкова...), т. н. бройна форма.

Появата ѝ се свързва със загубата на дуалиса (dualium) и съпътстващото го преосмисляне на старите дуални форми за именително-винителен падеж като форми за родителен падеж единствено число, настъпило най-рано при съществителните имена от мъжки род. За това спомага бичайната практика след много от числителните съществителните да получават форма за родителен падеж множествено число. В протеклите процеси несъответствието на числото единствено вместо множествено) не се оказва пречка и въпреки очебийната парадигматична дефективност тази особена форма е просъществувала до наши дни. Запазването се дължи на несъвпадението ѝ с именителната множествена форма. Допълнително условие е и нейната регламентирана потреба за изразяване на количественост.

	м. р.	ж. р.	ср.р.
Им. п. ед. ч.	градъ	жена	село
Им.-вин. дв. ч.	града	женѣ	селѣ
Род. п. ед. ч.	↓ града	жены	села
Им. п. мн. ч.	↕ гради (градове)	жены	села

При родителните форми за единствено число съществителните от женски и среден род резултатът е един. Те са съвпаднали с формите за именителен падеж множествено число на същите имена. След загубата на падежите в голямата част от българските диалекти е настъпило уеднавяване дори и там, където двете форми са се различавали по ударение. По тази причина (липсата на специален диференциращ морфологичен показател) днес не говорим за бройни форми у съществителните имена от женски и среден род².

Следи от описаните процеси се откриват в различни български диалекти, където старите бройни форми (= родителен падеж, единствено число) се различават все още по ударение от формите за множествено число (= именителен падеж, множествено число), например дъщерѝ, сестрѝ, моѝ, но три дѣщери, три сѣстри, три мѝми; черясла̀, рала̀, но черя̀сла, пет ра̀ла³.

Съдбата на бройната форма донякъде е сходна с тази на звателната при личните имена. Установяването ѝ се свързва със старобългарския период (IX-XI в.), но още през средновековния българския (XII-XV в.) ограничаването и изместването на обичайните множествени форми е факт. Десет века по-късно обаче продължаваме активно да си служим с нея, без да се съобразяваме с прогнозите на изследвачите, според които морфологичните особености на българския език трябваше вече да са с една по-малко.

Известната съвременна книжовна норма прави разлика дали съществителното след бройното числително означава лице или нелице. Налагането ѝ, вместо да внесе очакваната яснота и порядък, като че ли съдейства за обратното. Обявяването на някои граматички за задължителна, а в други – за препоръчителна, е причина за допълнително разколебаване на употребата ѝ. Дори посочваните като недопустими случаи на бройна форма след мъжколични числителни (двама, трима, четирима...) трудно се мотивират, когато става въпрос например, за съществителното човек. Защото е по-естествено

да се каже "Дай ми двама човека да ми помогнат за шкафа!", а не двама човеци. Подобни изключения, които не са малко, е погрешно да се свързват с влиянието на съвременните български диалекти. В тях бройната форма или не се употребява, както е в белослатинския⁴, или пък се редува с обикновена форма за множествено число. Едно специално проучване в това отношение ще покаже степента, до която е достигнало отстъплението на бройната форма в българските диалекти.

Разширяването на употребата на бройната форма и за съществителните, означаващи лица, се наблюдава не само у хора, необременени с познаване и спазване на установената норма. Анализираният материал, събран изключително от информатори, чийто образователен ценз предполага висока степен на владеење на книжовния език и книжовно-разговорната реч⁵, а упражняваната професия ги задължава да я демонстрират (университетски преподаватели по български език и по българска литература, писатели, радио- и телевизионни журналисти и др.), сочи непоследователност при спазването на нормата дори сред професионалистите. Така например в речта на един и същ телевизионен говорител в едно предаване за по-малко от минута след числителното **седем** съществителното **специалист** беше употребено и в множествена, и в бройна форма (**седем специалисти** и **седем специалиста**), като бройната форма беше повторена и с численуване на числителното (**седемте специалиста**). Според събрания от нас материал **специалист** е на първо място по честотност сред съществителните, означаващи лица, които естествено редуват бройна и множествена форма. Следват го в низходящ ред **министър** – "Ние сменихме за това време, за две години, колко министъра?", **преподавател** – "Предлагаме имената на четирима преподавателя от Военното училище по новогръцки...", **състезател** – "В много големи състезания остават на трасето шест до десет състезателя...", **собственик** – "На двама собственика връщаме земята на четири места,

поради невъзможност да го решим иначе." и др. Книжовната разговорната практика предлага изобилие от такива случаи, което не остава незабелязано от изследвачите. В своята "Практическа българска граматика" П. Пашов посочва, че "отношение на съществителните за лица често се срещат отклонения, които показват, че тази норма още не е наложена"⁶. Той обаче не уточнява за коя формация се отнася. Присъединявайки се към изказаното становище в първата част, трябва да направим уточнението, че в КРР тези отклонения превишават регламентираната употреба. Колкото до това, че "нормата още не се е наложила", въпросите, които възникват, са няколко:

- дали самата норма няма изкуствен характер, тъй като е ясно, че налагането ѝ не се основава на проучване на достатъчно материал от всички речевы сфери, включително от КРР, и в резултат периметърът на явлението се стеснява неправомерно;
- дали явлението държи нормата, или обратно;
- дали отстъплението от нормата е белег за неканоничност на речта.

От системна гледна точка запазената поради особено на историческия развой само при съществителните от мъжки род специална бройна форма е недопустима. Освен това дублира плуралната форма на споменатите съществителни, т. е. налице е граматична омонимия, която е в противоречие с тенденцията към специализиране на изразните средства. Следователно причините за нейната устойчивост въпреки несистемния ѝ характер трябва да се търсят другаде. След като и влиянието на съвременните български диалекти не определящо, може би трябва да се приеме, че става въпрос за устойчиви номинативни структури, в които водеща роля играе препозитивното числително бройно⁷. В такива случаи говорещия се оказва по-важен акцентът върху цифровото обозначено количество на предметите (в широк смисъл), които се схващат по начало като множество, т. е. повече.

един. Затова и предпочитанията са на страната на бройната форма, тъй като тя е в състояние да представи нещо повече – множественост плюс бройност, и точно това мотивира употребата ѝ.

Силната зависимост на формата на съществителното от числителното, която се проявява и при наличието на голяма дистанция помежду им, се подчертава от повечето изследвачи⁸. С нея се обясняват и някои от допуснатите грешки.

Признаването на първостепенното значение на числителното води до извода, че възприетото в нашата нормативна граматика разграничение на съществителните от мъжки род на две – означаващи лица и нелица, едните от които не изискват, а други, напротив, ни задължават да я употребим, е изкуствено и необосновано. То от своя страна прави нормата нестабилна.

Показателни за устойчивостта на бройната форма в лингвистичното съзнание на българина и за готовността му да си послужи с нея въпреки предписанията, са и възможните отклонения. Фактът, че всички информатори българисти, от асистент до професор, в аналогични случаи естествено си служат ту с бройна, ту с множествена форма, разбира се, в различно съотношение, показва, че нормата не трябва да се абсолютизира и че неспазването ѝ в отделни случаи все още не е белег за книжовност на речта. Причина за съобразяване с нормата е задействаният самоконтрол, а отслабването му или пълното му отсъствие повишават процента на неправомерно употребените от гледище на книжовния език бройни форми.

Отклоненията, за които става дума, не се отнасят единствено до образуването на бройна форма от съществителни за лица. В КРР (и не само в нея) се наблюдава тенденция за самостоятелната ѝ употреба, без традиционно съпътстващото я числително. Засега тя се среща при ограничен кръг съществителни от мъжки род, сред които на първо място е лев. За сметка на това доказателственият материал е толкова

обилен, че всеки може да си послужи с примери като: "Първа частна банка... извършва разплащания в лева и валута, учредява срочни депозити в лева и валутни влогове." Тези съвършено недопустими от гледище на книжовната норма, макар че появата им може да бъде обяснена с устойчива, смислова връзка на съществителното лев с някакво числително, която се има предвид дори и при отсъствието на самолично числително, а също и с формалното въздействие на съществителното валута поради честата им съвместна употреба. Следващата степен на този своеобразен развой е членуване на самостоятелно употребената бройна форма, отбелязано в запис на радиопредаване по програма "Хоризонт" на 14 октомври 1991 г. На уточнение на водещия: "Министър Костов предлага иск за три милиарда лева..." отговорът на висш финансов беше: "По нашите сметки не три милиарда левата, а са шест милиарда."

Ако се съди от честотността на бройните форми в КРП, от неотричаната им склонност да се образуват и от съществителни, означаващи лица, както и от нерегламентираната самостоятелна употреба, трябва да се признае, че изкуствено наложената норма, досега поне, не е успяла в предназначението си. Щом и най-подготвените в езиково отношение информатори естествено си служат с нея в словесните контакти и изяви, пренебрегвайки предписанията на нормативната граматика, това показва, че автоматизирана, в смислен на дълбочинно усвоена, когато става въпрос за посочване на определен брой цифрово обозначени предмети, е тя. Разграничаването между лица и нелица е допълнително и точно закрепено с известната норма. По такъв начин едно самостоятелно явление с явна жизнеспособност изкуствено се ограничава, изтласква се с благословията на езиковедите към периферията на езика чрез прибързаната и, меко казано, спорна квалификация "некнижовно". И макар че досега се е съхранило по вековете, не бива да се предпоставя и улеснява пълното изместване от страна на обичайните множествени форми.

¹ Най-важният фактор, от който зависи автентичността на KPP, е писмата на (само)контрол, затова той трябва задължително да се има предвид при дефинирането ѝ.

² Подробно вж. у Ив. Харалампиев, Към историята на бройната форма в българския език. Език и литература, 1986, кн. 1, с. 100-106.

³ Форми, подобни на българската бройна форма, но ограничени само съчетание с числителните 2, 3 и 4, се употребяват в руски и в сърбо-хърватски, като при това са характерни за съществителните имена и от рите рода.

За правилното разбиране на съвременните промени с българската бройна форма е важно да се има предвид още един исторически факт. Още когато са съществували падежите в българския език, в съчетанията от числително име или думи, изразяващи количество, и форма за родителен падеж е настъпила диференциация:

а) в случаите, когато е трябвало да се изрази чист родителен партитивен падеж (а такъв е родителният при числителни), се е настанил предлог *отъ*, срв. днес пет от книгите < *пѣтъ отъ кѣнигъ* < *пѣтъ кѣнигъ*;

б) в останалите случаи, когато партитивният родителен падеж е означавал група еднородни предмети като нещо цяло, без да се изтъква това, че са непременно част от по-голямо цяло, предлогът *отъ* не се е настанявал, а родителният падеж е бил заместван постепенно от именителен или винителен падеж множествено число, напр. пет книги < *пѣтъ кѣнигы* < *пѣтъ кѣнигъ* (вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, III изд., С., 1978, с. 283)

Новосъздадената бройна форма е от втория тип и затова ако след числителното име има предлог *отъ*, бройна форма е невъзможна.

Следователно още след създаването си бройната форма е била атакувана от гореописаната диференциация, при това "атаката" е била от страна на именителния и на винителния падеж множествено число при писма на каквато и да е разлика в значението.

⁴ Стойков, Ст. Българска диалектология, С., 1968, с. 150.

⁵ Материалът е събран според "Упътване за събиране на материал т книжно-разговорната реч", В. Търново, 1985, автор Р. Йосифова.

⁶ Пашов, П. Практическа българска граматика, С., 1989, с. 62.

⁷ Постпозицията на числителното изключва употребата на бр форма, напр. чаршафи – 2, котлони – 2, столове – 3, дивани – 6 (чаопис при инвентаризация), два чаршафа, два котлона, три стола...

⁸ Пашов, П. Практическа българска граматика, С., 1989, с. 62.